

Iets over de vogels van het open water van IJsselmeer, Waddenzee en Noordzee

Cees Swennen

Op het land kan men vogels gemakkelijker en goedkoper observeren dan vanaf het water. Tegenover de duizenden waarnemers, die zich met de verspreiding van vogels op het land bezighouden, zijn er maar enkelen die regelmatig actief zijn op zee. Dit blijkt wel uit de publicaties in de diverse vogeltijdschriften. In dit artikelje zal iets worden verteld over de resultaten van het verspreidingsonderzoek met betrekking tot zeevogels, dat door het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee in de drie grote wateren werd en wordt uitgevoerd. De hoofdvraag hierbij is welke vogelsoorten van het gebied gebruik maken; wanneer en in welke aantallen komen ze er voor en welke verspreidingspatronen vertonen ze.

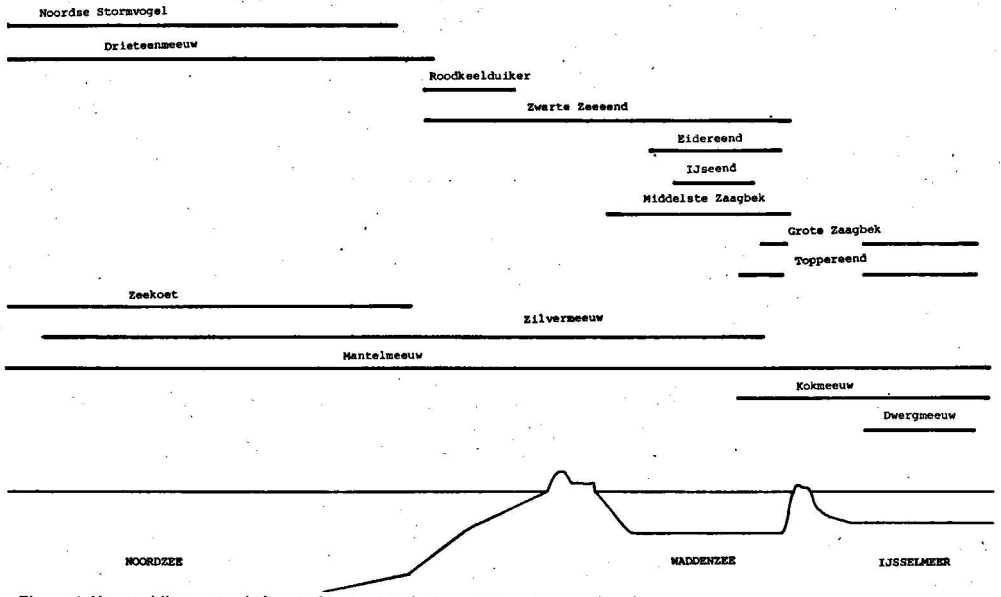
Hierbij ging het om vogels die een belangrijke voedselbinding met het desbetreffende zeegebied vertonen. Overtrekkers en slapers zijn voor het onderzoek van weinig belang.

In de jaren zestig werd begonnen met een regelmatig vaarprogramma over de westelijke Waddenzee tussen Den Helder en het wantij van Terschelling. Toen weldra bleek dat er ten aanzien van een aantal vogels mogelijk een verband bestond met de toestand op het IJsselmeer, werd het onderzoeksschip 'Ephyra' ook gedurende één jaar op het IJsselmeer voor een verkenning ingezet. De situatie op het noordelijke deel van het IJsselmeer was daarna, wat betreft de soorten en de grove verspreidingspatronen, wel bekeken. De wintervogels bleken verdeeld te kun-

nen worden tussen oevergebonden soorten zoals Tafeleend, Kuifeend, Brilduiker, Knobbelzwaan en Meerkoet, en kustmijdende soorten zoals Toppereend, Grote Zaagbek en Dwergmeeuw. Fuut, Grote Mantelmeeuw en Kokmeeuw waren daarentegen meer opportunistisch. Dat er in ons land Dwergmeeuwen zouden overwinteren, hadden wij niet verwacht. Wel waren er een aantal winterwaarnemingen van deze soort bekend, maar dat betrof dan meestal slechts een enkele vogel. Het bleek echter dat de Dwergmeeuwen in de winter, in tegenstelling tot de zomer, de kust

Vooraf in het voorjaar worden de laatste jaren weer groepen van vele tientallen exemplaren van de Grote Zeeëend op de Waddenzee gezien. Foto: Piet Munsterman.

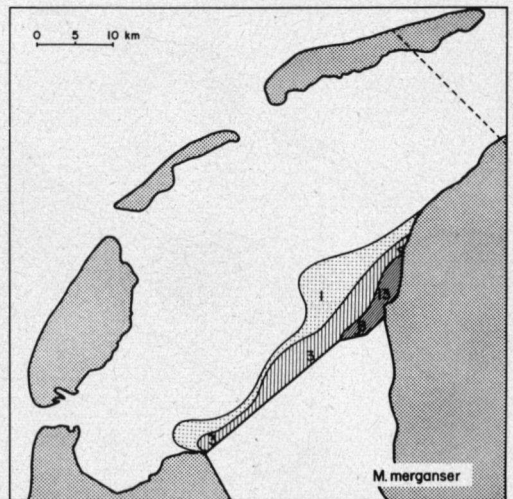
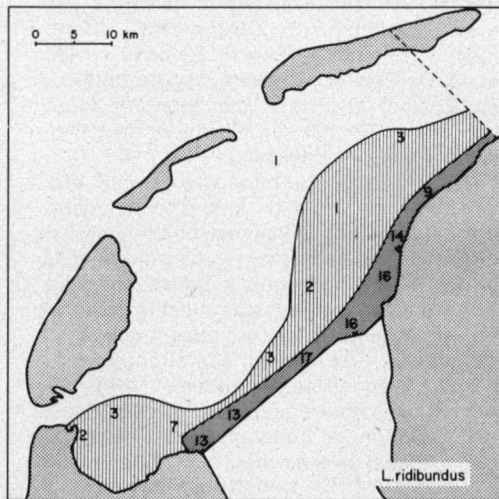
Figuur 1. Verspreiding van enkele vogelsoorten op het open water in het winterhalfjaar.

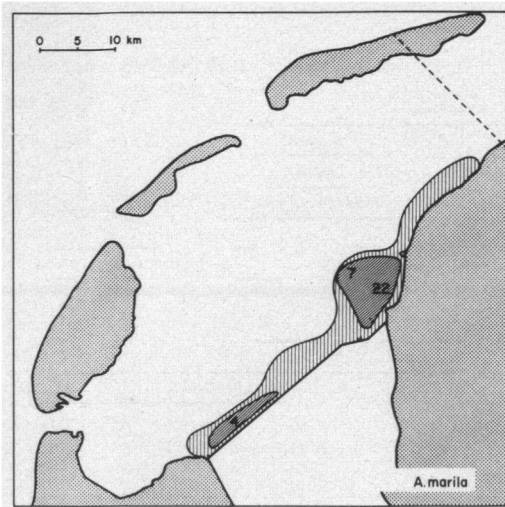
proberen te mijden. Zelfs Dwergmeeuwen die in het kielzog van een schip vissen, stoppen hiermee en verdwijnen zodra de kust wordt genaderd. Geen wonder dat zij dan vanaf de kust zelden worden opgemerkt. De veel talrijkere Kokmeeuwen trekken zich van zo iets niets aan en volgen, vooral bij sterke wind, tot in de haven. Uit de resultaten van het onderzoek op de

Waddenzee bleek dat de ecologische omstandigheden hier veel complexer zijn dan op het IJsselmeer. Kustgebonden bleken Kuifduiker, Geoorde Fuut en Dodaars, soorten die waarschijnlijk voor het gebied niet karakteristiek zijn. In ieder geval zijn de aantallen altijd laag en vooral de Dodaars is vrijwel geheel beperkt tot havens, hoe kleiner hoe beter. Plaatselijk lijken Kokmeeuw, Grote Zaag-

Figuur 2. Kokmeeuw, *Larus ridibundus*.
De cijfers x 100 geven het gemiddelde aantal waargenomen vogels per teltraject van 7 km in de maanden oktober tot en met april 1964-1970. Donker: regelmatig meer dan 3000 vogels per traject, licht: regelmatig meer dan 600 vogels per traject, licht: incidenteel en doorgaars in kleine aantallen.

Figuur 3. Grote Zaagbek, *Mergus merganser*.
De cijfers x 100 geven het gemiddelde aantal waargenomen vogels per traject in de maanden oktober tot en met april. Donker: regelmatig meer dan 3000 vogels per traject, middel: regelmatig meer dan 600 vogels per traject, licht: regelmatig meer dan 25 vogels per traject, blanco: zeer incidenteel en voornamelijk bij vorst in kleine aantallen.

Figuur 4. Toppereend, *Aythya marila*.

De cijfer x 100 geven het gemiddelde aantal waargenomen vogels per traject van 7 km in de maanden oktober tot en met april 1964-1970. Donker: regelmatig meer dan 1000 vogels per traject, licht: regelmatig meer dan 100 vogels per traject, blanco: incidenteel en in kleine aantallen.

Figuur 5. Zwarte Zeeëend, *Melanitta nigra*.

De cijfers x 100 geven het gemiddeld aantal waargenomen vogels per traject berekend over de maanden oktober tot en met november 1964-1970. Donker: regelmatig meer dan 1000 vogels per traject, middel: regelmatig meer dan 100 vogels per traject, licht: regelmatig meer dan 10 vogels per traject, blanco: incidenteel.

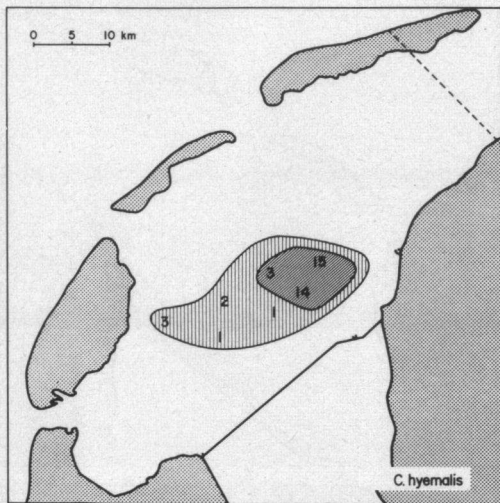
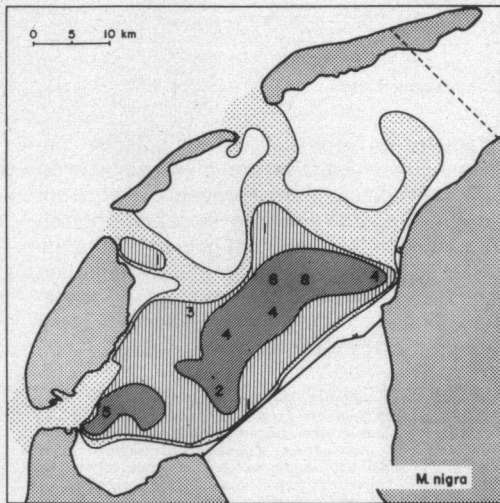
Figuur 6. IJseend, *Clangula hyemalis*.

De cijfers geven het gemiddeld aantal vogels per traject berekend over de maanden oktober tot en met april. Donker: regelmatig meer dan 16 vogels per traject en op meer dan 80% van de waarnemingsdagen. Licht: regelmatig meer dan 4 vogels per traject en op meer dan 40% van de waarnemingsdagen gezien. Blanco: slechts incidenteel en in zeer kleine aantallen.

bek en Toppereend op de Waddenzee kustgebonden, dit in tegenstelling met wat op het IJsselmeer is waar te nemen (figuur *). Dit is echter maar schijn. Er is een duidelijk verband met de hydrografische gegevens en bij de Grote Zaagbek en de Kokmeeuw is dit waarschijnlijk indirect door de aanwezigheid van een geschikt prooivisje, de Spiering. De Spiering is een kleine vissoort, waarvan vooral de in de voorafgaande zomer geboren jongen zich in de winter massaal in de minst zoute delen van de Waddenzee ophouden. De eveneens visetende Middelste Zaagbek heeft blijkbaar een wat ruimere keus, want deze komt ook talrijk voor in de diepe geulen onder de eilanden. Het is merkwaardig dat de Afsluitdijk voor Grote Zaagbekken, Toppereenden en Kokmeeuwen geen barrière vormt, terwijl deze voor de Zilvermeeuw, die in de Waddenzee talrijk is en op het IJsselmeer vrijwel ontbreekt, en voor de Dwergmeeuw, die in de winter juist op Waddenzee ontbreekt, een echte scheidingslijn vormt.

De meer karakteristieke soorten voor de westelijke Waddenzee zijn in de winter allemaal kustmijdend: Zilvermeeuw, Stormmeeuw, Eidereend, Zwarte Zeeëend en IJseend. De Eidereend is verreweg de talrijkste eend op het open water, met een wintertotaal van tussen de 100- en 200.000 in de gehele Nederlandse Waddenzee.

Tevoren was aan de hand van de resultaten van tellingen vanaf de kust geconcludeerd dat er hoogstens enkele duizenden Eiders in ons land zouden overwinteren en dat de massa van onze broedvogels in de nazomer naar Engeland zou trekken, waar juist in de herfst en winter de aantallen het hoogst waren. Op 22 februari 1956, tijdens een strenge winter toen de Waddenzee grotendeels met ijs was bedekt, was door de biologen van het Zoölogisch Station, de oude naam voor het NIOZ, het massaal overwinteren van Eidereenden al vastgesteld. Er werden toen echter maar

10.000 geteld en de waarneming werd zeer verschillend geïnterpreteerd. Blijkens de rou-tebeschrijving kan deze vlucht als een steekproef worden beschouwd; het werkelijke aantal zal, ondanks het ijs, wel veel groter zijn geweest. Uit de regelmatig uitgevoerde scheepstellingen blijkt duidelijk dat de volwassen Eidereenden in de winter de kust en ook de drukkere scheepvaartroutes mijden. Het is daarom niet verwonderlijk dat zij zich zo lang aan de blik van de Nederlandse vogelaars hebben weten te onttrekken (het ringonderzoek toonde later ook onomstotelijk aan dat onze eigen broedvogels de Waddenzee in de winter niet verlaten). Het zijn de jongere vogels in veel gevallen nog van Baltische herkomst, die zich in de winter langs de kust ophouden. Het beeld van vaak enkele duizenden Eidereenden omvattende groepen, voor meer dan de helft bestaande uit de fraai gekleurde mannetjes, is de mossel- en kokkelvissers nog steeds beter bekend dan de meeste vogelaars.

De Zwarte Zeeëend is evenmin gedurende het gehele jaar in de Waddenzee aan te treffen, ook al zijn zij in de zomer en midwinter veel minder talrijk. Zij houden zich meestal in de buurt van de Eidereenden op, maar juist aan die kant waar het water het diepst is. In de periode 1964-1969 nam de Zwarte Zeeëend sterk in aantal af. In plaats van vele groepen van enkele duizenden, met een geschat totaal van 40.000, werden het er ieder jaar minder en thans zijn troepjes van enkele honderden al een bijzonderheid.

Het omgekeerde, overigens op geheel andere schaal, deed zich voor bij de Grote Zeeëend.

De Grote Zaagbek behoort tot de kustmijdende soorten hoewel deze plaatselijk kustgebonden lijkt.
Foto: Jürgen Diedrich GDT.

Deze was tot in het begin van de jaren zestig een gast die in groepjes van enkele tientallen voorkwam. In de periode 1964-1969 was een groepje van drie al iets bijzonders; de soort werd op vele tochten zelfs helemaal niet opgemerkt. Daarna namen de aantallen weer duidelijk toe en vooral de laatste jaren zien wij heel regelmatig groepen van vele tientallen, vooral in het voorjaar.

Met de IJseenden is het net zo gesteld als met de Dwergmeeuwen en de volwassen Eidereenden het geval is. Vanaf de kust ziet men er wel eens één; maar op het water tijdens vaartochten, zijn ze in groepjes van enkele tot enkele tientallen te zien. De soort moet als een gewone wintergast van de westelijke Waddenzee beschouwd worden. De grootste aantallen worden in februari en maart waargenomen, soms wel meer dan honderd op een standaardtraject van zeven km. De totale schatting was gemiddeld duizend exemplaren voor het gehele gebied en zover wij dit de laatste jaren hebben kunnen bekijken, zijn de aantallen op het zelfde niveau gebleven. Deze fraaie eendjes zijn zo klein dat zij op zee gemakkelijk over het hoofd worden gezien. Ze vliegen echter regelmatig vlak voor het schip op, draaien een rondje en ploffen dan achter het schip weer pardoos in zee.

Al met al weten wij thans redelijk goed hoe de verspreiding van de vogels op de Waddenzee is, al zullen de aantallen fluctuaties blijven vertonen. Alleen de situatie tijdens strenge vorst is nog wat duister. Sinds 1963 zijn er maar twee winters geweest met langdurig ijs op de Waddenzee. Scheepstellingen zijn dan onmogelijk, zelfs de lijndiensten door de hoofdstroomgeulen hebben het dan soms moeilijk. Vliegen blijkt dan de beste oplossing te zijn.

Toevallig of niet, in beide winters, steeds als wij voor een vliegtocht klaar stonden, hing er een zware mist of was er juist sneeuw gevallen op het vliegveld en de uitwijkvelden. Voor zover wij dit echter hebben kunnen bekijken, waren er tijdens deze winters voldoende open plekken in de ijsvlakte, waarin de vogels konden zwemmen. In de westelijke Waddenzee was kennelijk ook geen sprake van voedselgebrek. De sterfte onder de eenden was enigszins hoger dan normaal, maar bij onderzoek bleek dat het steeds dieren betrof die wegens verwondingen of parasieten toch al in een groep met een grotere sterftkans zaten.

Aanvankelijk met gehuurde viskotters, later met het onderzoekingschip 'Aurelia', is er vanuit het NIOZ sinds 1964 ook geprobeerd

een beeld te krijgen van de verspreiding van vogels op de Noordzee. Evenals dat in het IJsselmeer en de Waddenzee het geval was, bleken er ook op de Noordzee vogels te zijn, die zich bij ons vrijwel uitsluitend in de kustzone ophouden; Kokmeeuw, de Zwarte Zeeëend, de Roodkeelduiker en, na vorst, ook de Fuut zijn de belangrijkste hiervan. De Zwarte Zeeëenden waren halverwege de jaren zestig voor onze kust zeer talrijk, daarna zijn zij vooral langs de Waddeneilanden en de vastelandkust geleidelijk minder talrijk geworden, evenals dat in de Waddenzee het geval is. Aanvankelijk dachten wij dat een en ander samenhang met een reeks jaren met een slechte stand aan schelpdieren in het gebied. De laatste jaren zijn er echter weer zeer veel schelpdieren geweest, zonder dat dit effect heeft gehad op de stand van Zwarte Zeeëenden in het gebied. Langsvliegende groepen zijn er echter nog genoeg, zodat ze mogelijk hun kwartieren wat hebben verlegd. Hoewel deze duikeenden, blijkens gegevens uit de literatuur, hun voedsel vrij diep kunnen opduiken, zagen wij ze hier altijd ruim binnen de twintig-meter lijn foerageren en wij troffen ze nooit aan op relatief ondiepe plaatsen ver uit de kust, zoals de Bruine Bank of de Doggersbank. Van de Roodkeelduiker valt het op dat deze soort eigenlijk in de Waddenzee ontbreekt. Is het water daar te troebel, durven zij het risico niet te nemen om tijdens laagwater op een wadplaat te belanden?

De zuidelijke Noordzee lijkt voor veel soorten eerder een doortrekgebied dan een verblijfs-

gebied. Bij uitvaren en binnenlopen is het doorgaans duidelijk waar te nemen dat de trekstroom langs onze kust zich concentreert in een betrekkelijk smalle zone. Dit geldt niet alleen voor de sterns en de op hen parasiterende Kleine Jagers, maar ook voor minder talrijke soorten, zoals stormvogeltjes en pijlstormvogels.

Behalve Zilver- en Grote Mantelmeeuwen zijn Jan van Genten, Drieteenmeeuwen, Noordse Stormvogels, Alken en Zeekoeten de belangrijkste zeevogels, die men in redelijke aantallen op het open water van de zuidelijke Noordzee aantreft. Tot enkele jaren geleden hadden wij weinig structuur in de vogelverspreiding op open zee opgemerkt. De laatste jaren wordt er echter vanuit het NIOZ veel aandacht besteed aan onderzoek naar hydrografische en biologische verschijnselen rond fronten (grensgebieden tussen watermassa's die in eigenschappen verschillen). In het kader van doctoraal onderwerpen van biologiestudenten wordt daarbij ook naar de verspreiding van zeevogels op en aan weerszijden van fronten gekeken. Enkele jaren geleden constateerde Mardik Leopold dat er regelmatige dichtheidsverschillen voorkwamen rond het front ten noordwesten van Texel. De verschillen waren wel niet erg groot, maar gesommeerd over het jaar bleven ze toch statistisch betrouwbaar. Dit probleem wordt thans door Anja van der Niet uitgediept door zeer frequent het zelfde front over een veel bredere strook te onderzoeken. Het is van groot belang te weten of vogelcon-

Dwergmeeuwen die in de winter een schip volgen verdwijnen zodra de kust wordt genaderd. In de zomer doen zij dit niet.

Foto: Piet Munsterman.

concentraties op open zee toevalligheden zijn of dat ze voorspelbaar meer voorkomen bij bepaalde hydrografische structuren.

In voor- en najaar ziet men veel trekkende vogels, ook landvogels, maar die waren bij onze waarnemingen nooit van speciaal belang. In de zomer en de herfst is er kennelijk genoeg te eten, want allerlei soorten ziet men dan naar voedsel duiken, iets dat in het voorjaar veel minder opvalt. In de winter is het aantal vogels in de zuidelijke Noordzee vaak erg klein en ik heb mij wel eens afgevraagd of het net niet de zwakke broeders zijn die dan in het gebied zijn blijven hangen.

Het is opvallend hoeveel zeekoetkuikens, elk kuiken wordt steeds vergezeld door één oude vogel, men tussen juli en begin september op het open water ten noorden van ons land ziet peddelen, soms tot vlak voor de kust van de Waddeneilanden. Deze kuikens kunnen stellig niet allemaal van de kleine kolonie op Helgoland afkomstig zijn. De dichtsbijzijnde kolonie is dan Flamborough Head op 350 km van Den Helder; vermoedelijk komt het merendeel van nog verder weg. Het duurt wel drie maanden voor de kuikens kunnen vliegen, maar voedsel kunnen ze al vangen als zij nog maar ongeveer één maand oud zijn.

Waarom zijn er zo weinig Zilvermeeuwen op zee in de zomer? Er lijkt dan voedsel genoeg, want sterns en genten duiken dan met groot

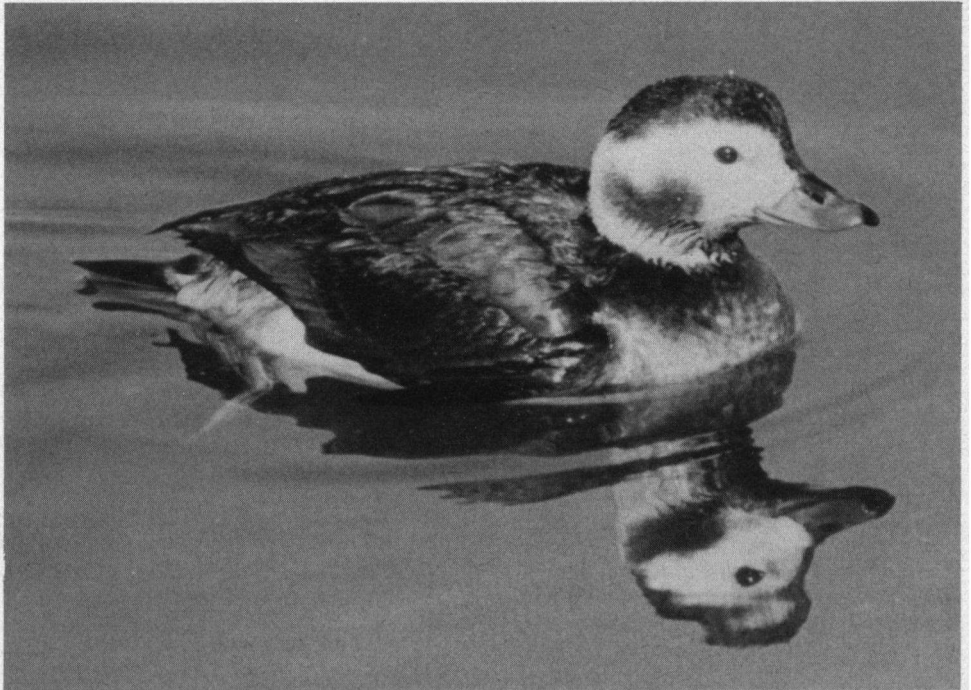
succes, terwijl de meeuwen in die tijd op de kust en op het wad staan te klungelen met schelpdieren. Vooral afgelopen voorjaar vonden wij een duidelijk verschil tussen de Zilvermeeuwen in de kuststrook en die op open zee. De adulte vogels langs de kust hadden volledig uitgekleurde, witte koppen, terwijl de adulte vogels op zo'n veertig km uit de kust vrijwel allemaal nog de donker gespikkelde winterkoppen hadden. Zouden de meeuwen die uitgekleurd zijn ook hormonaal wat voorlopen en zich dan dicht bij de kolonies gaan ophouden; of zullen de individuen met de donkere koppen van ver noordelijk gelegen broedkolonies afkomstig zijn?

Waarom zijn de vogels soms zo onhandig dat ze tegen drijvende olie aan zwemmen, terwijl ze dat op andere momenten lijken te kunnen vermijden? Kortom, er zijn vragen genoeg te beantwoorden.

De moeilijkheden, die men ondervindt bij een simpel onderzoek naar de verspreiding van vogels op zee, worden gemakkelijk onderschat. De variatie in de kans om een vogel op zee te ontdekken is groter dan op het land. Hoe dicht bij het schip, hoe groter is de kans dat een vogel ook bij matige waarnemingscondities nog wordt ontdekt. Daar de waarnemingscondities op de Noordzee heel vaak matig zijn, moet de breedte van de strook, waarin men de vogels telt altijd klein

De IJseend behoort in de winter tot de karakteristieke soorten voor de westelijke Waddenzee.

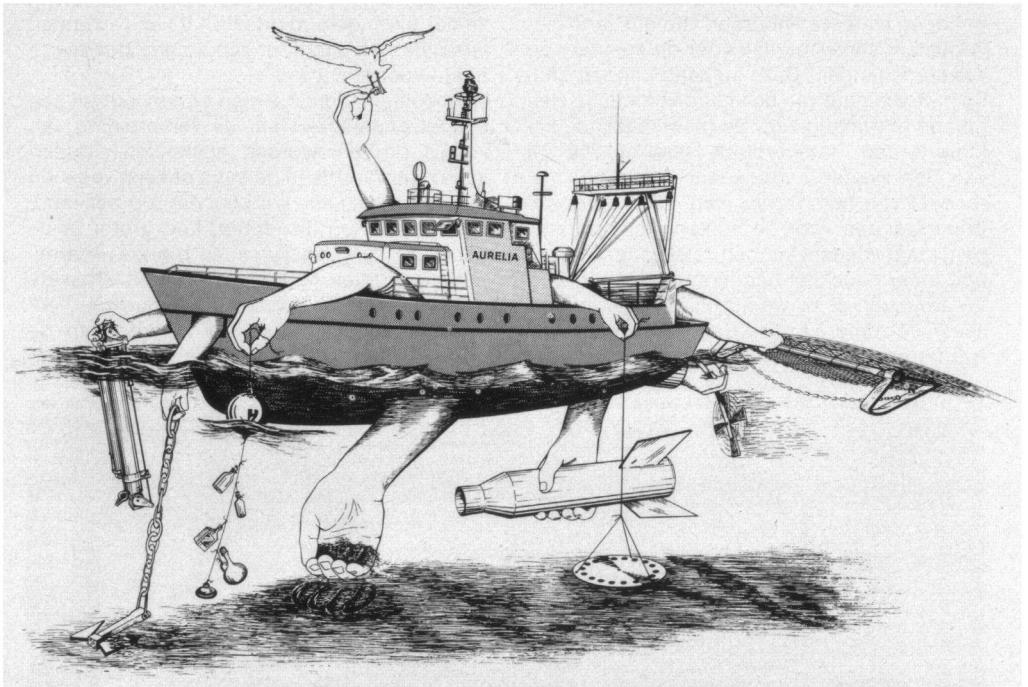
Foto: Henk Harmsen.

worden gehouden om de waarnemingen zo goed mogelijk vergelijkbaar te doen zijn. Dat betekent echter ook dat het aantal vogels dat men telt erg klein is en dat kan worden gecompenseerd door het aantal waarnemingsdagen zeer groot te nemen. Het is echter praktisch en financieel onmogelijk om een schip zeer lang voor één enkel onderzoeksprogramma te laten varen. Om een schip met één tot drie vogeltellers op de Noordzee te houden zijn al gauw negen bemanningsleden dag en nacht in touw, en dan denken wij maar niet aan de kosten van overwerk, stookolie, voeding en afschrijvingen. Wij zijn de NAM en Petroland daarom zeer dankbaar dat zij voor het vogelonderzoek

zee gaat een schip echter niet altijd alleen vooruit, maar ook heen en weer en op en neer.

Menig enthousiaste vogelaar, die met ons mee de haven uitvoer, bleek na enige tijd interesse te krijgen in het voeren van onzichtbare vissen. Ook als een waarnemer goed en zeevast is, wordt hij toch geconfronteerd met veel verloren tijd. In de praktijk zijn er door mist, druifregen, sneeuwval of harde wind heel wat vaardagen, waarop men wel op zee verblijft, maar niet kan werken. Natuurlijk vallen er bij inventarisaties op het land ook wel dagen uit door slecht weer. Dat valt echter minder op, omdat men dan thuis of op kantoor gaat werken. Op een wiebelend schip,

Figuur 7. De 'Aurelia'. Van links naar rechts: onderzoek naar zoutgehalte en temperatuur, primaire productie, samenstelling van de bodem, plankton, de helderheid van het water, de stroomsnelheid en de aanwezigheid van vis. Al deze factoren kunnen de aanwezigheid van vogels op het water en daarboven beïnvloeden.

waarnemingsplaatsen beschikbaar hebben gesteld op de schepen die de bevoorrading verzorgen van de platforms in de omgeving van het front dat momenteel wordt onderzocht.

Het tellen van vogels op zee kan zeer gerieflijk geschieden. Regenkleding, laarzen en dikke truien kan men thuis laten, want men staat binnen op de verwarmde brug en kijkt door helder glas, terwijl men met een snelheid van vijftien tot twintig km per uur door het onderzoekingsgebied vaart. Op de Noord-

met de geluiden en het getril van de motoren, de geur van dieselolie, gekookte koffie en verschaalde tabakrook, zet men zich echter niet zo gemakkelijk aan ingespannen denk- of schrijfwerk. Doorgaans is men ook niet in staat de verloren dagen in te halen, zodat een verloren dag een dubbel verlies betekent. Vogelonderzoek op de Noordzee is duur in tijd en geld. Dit is wel de reden dat de onderzoeksinspanning er tot dusverre relatief sterk achter is gebleven bij het onderzoek op het land.

■ C. Swennen, Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee (NIOZ), postbus 59, 1790 AB Den Burg, Texel.